

Критерій 4

Контроль за бізнес-рішеннями інших юридичних осіб, та, як наслідок, пов'язаність може бути доведена податковим органом в суді.

Розмір долі володіння корпоративними правами юридичної особи, яка знаходиться у володінні юридичної або фізичної особи, розраховується шляхом додатку часток корпоративних прав, котрі:

- належать такому юридичній або фізичній особі;
- належать пов'язаним особам такої юридичної або фізичної особи;

Для визначення розміру долі володіння корпоративними правами необхідно:

- в одному ланцюзі – перемножити долі володіння корпоративними правами;
- в декількох ланцюгах – додати долі володіння корпоративними правами в кожному ланцюзі.

В рамках надання звітності по ТЦ суб'єкт господарювання повинен надати документацію, зазначену в табл. 3.

Висновки з даного дослідження. Дослідивши нові положення Податкового кодексу України в частині змін регулювання трансфертного ціноутворення, розкрито сутність трансфертного ціноутворення, надано інформацію про фінансові та не фінансові критерії визначення контрольованих та неконтрольованих операцій, вивчено форми і терміни звітності по трансфертному ціноутворенню та відповідальність за неправдиву та несвоєчасну інформацію, порушення законодавства. Підтверджено актуальність проблеми законодавчого регулювання трансфертних цін, удосконалення законодавчої бази, необхідність врахування відповідного міжнародного досвіду (більшість

країн, враховуючи «Рекомендації з питань трансфертного ціноутворення для багатонаціональних корпорацій та податкових адміністрацій», адаптували до законодавчої бази статті про трансфертне ціноутворення). Україна обрала принцип «витагнутої руки» практично в класичному вигляді згідно з міжнародними стандартами, і це є позитивним кроком з закріплення європейського стандарту оподаткування в нормативній базі України. Але слід зазначити, що досягнення більш дієвого ефекту від впровадження нововведень можливо лише за умов їх застосування не тільки у сфері податків, а і у сфері митного регулювання, грошово-кредитного та валютного контролю.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Вафина Н.Х. Трансфертное ценообразование: зарубежный опыт / Н.Х. Вафина // Финансы и кредит. – 2003. – № 9. – С. 30–36.
2. Крылов В.М. Трансфертные цены: основные функции и проблемы / В.М. Крылов // Финансы и кредит. – 2002. – № 7. – С. 20–24.
3. Никитин С.М., Глазова Е.С., Степанова М.П. Трансфертное ценообразование в развитых странах / С.М. Никитин, Е.С. Глазова, М.П. Степанова // Деньги и кредит (рус.). – 2006. – № 4. – С. 35–41.
4. Податковий Кодекс України зі змінами на 1.01.2015 р.
5. Шнипко О. Транснаціональні корпорації та проблеми транснаціоналізації українського ринку / О. Шнипко // Економіст (укр.). – 2005. – № 11. – С. 58–63.
6. The new United Kingdom Transfer Pricing Rules // The International tax journal. – 1999. – P. 58–69.
7. Transfer Pricing Guidelines for Multinational Enterprises and Tax Administratio.

УДК 338.2

Демяненко К.А.

*аспірант кафедри екологічного менеджменту та підприємництва
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО МЕНЕДЖМЕНТУ

Досліджено систему нормативно-правового регулювання екологічного менеджменту. Визначено рівні регулювання екологічного менеджменту. Проаналізовано міжнародні стандарти та національні нормативно-правові акти забезпечення екологічної політики. Визначено основні складові нормативно-правового регулювання екологічного менеджменту в Україні. Проаналізовано зарубіжний та вітчизняний досвід використання різних методів екологічного регулювання.

Ключові слова: екологічний менеджмент, економіко-екологічне нормування, екологічний аудит, екологічний контролінг, екологічне ліцензування.

Демяненко Е.А. НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО МЕНЕДЖМЕНТА

Исследована система нормативно-правового регулирования экологического менеджмента. Определены уровни регулирования экологического менеджмента. Проанализированы международные стандарты и национальные нормативно-правовые акты обеспечения экологической политики. Определены основные составляющие элементы нормативно-правового регулирования экологического менеджмента в Украине. Проанализирован зарубежный и отечественный опыт использования разных методов экологического регулирования.

Ключевые слова: экологический менеджмент, экономико-экологическое нормирование, экологический аудит, экологический контролинг, экологическое лицензирование.

Demyanenko K.A. REGULATORY AND LEGAL SUPPORT OF ENVIRONMENTAL MANAGEMENT

The system of regulatory and legal support of environmental management is researched. The levels of environmental management's regulation are defined. International standards and national legislative documents of environmental management support are analyzed. The elements of regulatory and legal support of environmental management in Ukraine are defined. The foreign and national experience of usage of different methods for environmental regulation is analyzed.

Keywords: environmental management, economic and ecologic rationing, environmental audit, environmental controlling, environmental licensing.

Постановка проблеми у загальному вигляді. У сучасних умовах економічної та екологічної криз в Україні все більшої актуальності набувають питання виходу вітчизняних підприємств на якісно новий рівень господарювання, який забезпечив би їм довгострокові переваги і вищу конкурентоспроможність як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринках. У цих умовах постає гостра необхідність досягнення відповідності національних і міжнародних стандартів, зокрема у сфері екологічного менеджменту. Нині досить актуальною є проблема підвищення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств. В Україні мають місце значні витрати виробництва через його високу ресурсо- та енергоємність порівняно із зарубіжними підприємствами. Важливою умовою підвищення конкурентоспроможності виробництва є впровадження ефективного екологічного менеджменту. В Україні питання реалізації цілей і завдань екологічного менеджменту почали вивчатися і вирішуватися порівняно недавно. Тому необхідно досліджувати, аналізувати та розробляти на державному рівні заходи щодо досягнення цілей екологічного менеджменту, яке у першу чергу гарантується системою нормативно-правового регулювання екологічної політики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування екологічного стану та вплив на нього виробничих факторів, а також управління цим процесом завжди були об'єктом пильної уваги багатьох науковців і дослідників. Нині ці питання залишаються актуальними та першочерговими, особливо в умовах загострення конкурентної боротьби. Виходячи з цього, проблемам екологічного менеджменту присвятили свої праці такі науковці, як: І.І. Дуднікова, Т.О. Кірсанова, Л.Ф. Кожушко, Г.І. Купалова, П.М. Скрипчук, Л.І. Федулова та інші [1-4; 8]. У роботах цих учених висвітлюються питання побудови ефективної системи екологічного менеджменту, проведення екологічного аудиту, державної екологічної політики, впровадження принципів «зеленого» бізнесу, правового регулювання екологічного менеджменту.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Формулювання цілей статті. Однак навіть зважаючи на множину наукових праць, які висвітлюють окремі питання екологічного менеджменту та його регулювання, нормативна база екологічного менеджменту висвітлена фрагментарно, не повністю. Це вимагає ретельного аналізу та висвітлення комплексної системи нормативно-правового забезпечення екологічного менеджменту, що і є метою статті.

Виклад основного матеріалу. В Україні набуває все більшої актуальності забезпечення ефективної екологічної політики, насамперед у частині впровадження системи екологічного менеджменту на підприємствах. Стан із забрудненням довкілля та впровадженням принципів екологічного менеджменту незадовільний. Тривалий час підприємства перебувають на межі виживання через складний перехід до ринкової економіки та втрату ринкових позицій в умовах падіння споживчого попиту, фінансової, економічної і політичної кризи. Досягнення конкурентоспроможності підприємств відбувалося здебільшого за рахунок кількісних, а не якісних змін. Проте за умов глобальної соціальної відповідальності виграють ті, хто усвідомлює нагальну потребу у використанні технологій і обладнання, які дозволяють зменшити рівень ресурсо- та енергоємності виробництва, обсяг викидів в атмосферу та мінімізувати негативний вплив на навколишнє природне середовище.

На жаль, підприємств, які усвідомлюють необхідність впровадження екологічного менеджменту, небагато. Для досягнення максимального ефекту в реалізації екологічної політики держави необхідно здійснювати державне регулювання економіко-екологічних аспектів господарської діяльності. Беручи до уваги зарубіжний досвід, доцільно побудувати таку систему нормативно-правового забезпечення діяльності підприємств у сфері екологічного управління, яка б сприяла впровадженню екологічного менеджменту за допомогою адміністративних та економічних (ринкових) методів.

Для ефективного нормативно-правового регулювання екологічного менеджменту необхідно розглядати його як систему, яка функціонує на декількох рівнях, тісно взаємопов'язаних та інтегрованих між собою (рис. 1).

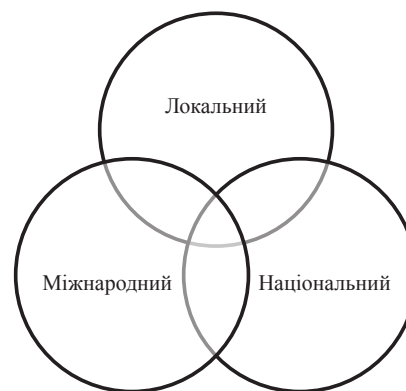

Рис. 1. Рівні нормативно-правового регулювання екологічного менеджменту

Джерело: розроблено автором на основі [8]

На міжнародному рівні регулювання екологічного менеджменту здійснюється за допомогою міжнародних стандартів, розроблених Міжнародною організацією стандартизації ISO серії 14000. Рішення про розробку ISO 14000 є результатом Уругвайського раунду переговорів за Всесвітньою торговельною угодою і зустрічі на вищому рівні з питань навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро у 1992 р. Основним предметом ISO 14000 є система екологічного менеджменту [4].

Міжнародні стандарти екологічного менеджменту спрямовані на забезпечення компаній елементами ефективної системи екологічного менеджменту Ecology Management System (EMS), які можна поєднувати з іншими елементами загальної системи менеджменту підприємств з метою сприяння досягненню цілей екологічної політики. Ці стандарти є добровільними, містять чіткі практичні рекомендації.

Серія стандартів ISO 14000 визначає різноманітні аспекти екологічного менеджменту. Вона надає практичні рекомендації для компаній, які прагнуть вдосконалити свої екологічні показники і покращити екологічну ситуацію в навколишньому середовищі.

ISO 14001:2004 визначає основні критерії для системи екологічного менеджменту, по ньому може бути проведена сертифікація. Він не встановлює вимог стосовно того, якими мають бути екологічні показники діяльності підприємств, але визначає межі, які будуть спрямовувати компанії до ефективного екологічного менеджменту в разі, якщо вони будуть визначати екологічну політику. Цей стандарт є загальним та універсальним, оскільки може бути використаний будь-яким підприємством незалежно

від розміру, сфери діяльності та галузі. Методологія впровадження екологічного менеджменту в ньому ґрунтується на загальновідомій методології вдосконалення бізнес-процесів Plan-Do-Check-Act (PDCA). Відповідно до цього необхідно встановлювати цілі та процеси згідно з екологічною політикою підприємства, впроваджувати найефективніші процеси, які забезпечують найменші ресурсоемність і шкідливий вплив на довкілля, здійснювати постійний моніторинг досягнення цілей, завдань екологічної політики, а також дозволяють підвищити ефективність системи екологічного менеджменту.

У цілому міжнародні стандарти серії ISO 14000 мають декілька комплексних документів, що регулюють екологічний менеджмент в окремих напрямках (табл. 1).

На національному рівні екологічний менеджмент регулюється Державними стандартами та технічними умовами (ДСТУ) [7]. В Україні міжнародні стандарти серії ISO 14000 прийняті як національні в 1997 р. У зв'язку з цим підприємства мають дотримуватися певних чітких стандартів. Так, згідно з ISO 14000:2004, вони повинні розробити та ввести в дію і підтримувати в робочому стані процедури, які дозволяють ідентифікувати можливості виникнення катастроф чи аварійних ситуацій, що можуть вплинути на навколишній світ. У свою чергу не можна ігнорувати аварійні ситуації, на які відповідним чином зобов'язані реагувати господарюючі суб'єкти, зокрема повинні пом'якшувати наслідки або запобігати негативним діям на навколишнє середовище [4, с. 51].

Таблиця 1

**Міжнародні стандарти серії ISO 14000
для регулювання функціонування системи екологічного менеджменту**

№ п/п	Стандарт	Основні положення
1.	ISO 14001	Системи екологічного менеджменту (EMS). Вимоги та рекомендації по застосуванню. Визначаються модель системи екологічного менеджменту, основні терміни такі як екологічна політика, цілі та завдання, екологічний менеджмент, внутрішній аудит, основні вимоги до екологічної політики компанії, впровадження та функціонування екологічного менеджменту.
2.	ISO 14004	Системи екологічного менеджменту (EMS). Загальні вказівки по принципам, системам, а також засобам забезпечення функціонування.
3.	ISO 14010	Посібник з екологічного аудиту – Загальні принципи
4.	ISO 14011	Посібник з екологічного аудиту – Процедури аудиту. Аудит систем екологічного менеджменту
5.	ISO 14012	Посібник з екологічного аудиту – Критерії кваліфікації екологічних аудиторів
6.	ISO 14014	Посібник з визначення "початкового рівня" екологічної ефективності підприємства. Інструменти екологічного контролю і оцінки
7.	ISO 14020	Принципи екологічного етикетування продукції
8.	ISO 14031	Посібник з оцінки екологічних показників діяльності організації. Стандарти, зорієнтовані на продукцію
9.	ISO 14040	Методологія "оцінки життєвого циклу" – оцінки екологічного впливу, пов'язаного з продукцією, на всіх стадіях її життєвого циклу
10.	ISO 14050	Екологічний менеджмент. Глосарій (словник)
11.	ISO 14060	Посібник з обліку екологічних аспектів у стандартах на продукцію

Джерело: [8]

Таблиця 2

Основні нормативно-правові акти з питань природокористування в Україні

№ п/п	Назва	Основні положення
1.	Земельний кодекс України від 15.01.1993 № 561-ХІІ	Визначає основні правові засади земельних відносин, об'єктів та суб'єктів, регулювання земельних відносин, склад та цільове призначення земель, принципи землекористування
2.	«Про земельну реформу» Закон України від 18.12.1990 № 563-ХІІ	Визначає порядок передачі земель, право користування земельними ділянками
3.	«Про охорону навколишнього природного середовища» Закон України від 25.06.1991 № 1264-ХІІ	Визначає правові, економічні і соціальні основи організації охорони навколишнього природного середовища в інтересах нинішнього і майбутнього покоління
4.	«Основи законодавства України про охорону здоров'я» Закон України від 19.11.1992 № 2801-ХІІ	визначає правові, організаційні, економічні та соціальні засади охорони здоров'я, регулює суспільні відносини у цій сфері
5.	Кодекс України про надра від 27.07.1994 № 132/94-ВР	Регулює гірничодобувні відносини з метою забезпечення раціонального комплексного використання надр для задоволення потреб в мінеральній сировині
6.	Лісовий кодекс України від 21.01.1994 № 3852-ХІІ, Водний кодекс України від 06.06.1995 № 213/95-ВР	Лісовий кодекс регулює правові відносини з метою забезпечення науково обґрунтованого раціонального використання лісових ресурсів.***Водний кодекс регулює правові відносини з метою: забезпечення науково обґрунтованого раціонального використання вод для потреб населення і галузей економіки, відтворення і охорони водних ресурсів
7.	«Про охорону атмосферного повітря» Закон України від 16.10.1992 № 2707-ХІІ	Визначає правові і організаційні основи й екологічні вимоги в області охорони і використання атмосферного повітря
8.	«Про екологічний аудит» Закон України від 24.06.2004 № 1862-ІV	визначає основні правові та організаційні засади здійснення екологічного аудиту і спрямований на підвищення екологічної обґрунтованості та ефективності діяльності суб'єктів господарювання

Джерело: розроблено автором на основі [3; 8]

Окрім того, в Україні є також національні нормативно-правові акти, які регулюють господарську діяльність підприємств та організацій щодо екологічної політики та охорони довкілля. Основним законодавчим актом, який регламентує діяльність з охорони довкілля є Закон «Про охорону навколишнього природного середовища» [6], який визначає, що державні стандарти у сфері охорони навколишнього природного середовища є обов'язковими до виконання і визначають поняття і терміни, режим використання і охорони природних ресурсів, методи контролю за станом навколишнього природного середовища, вимоги до запобігання шкідливому впливу внаслідок забруднення довкілля. В Україні нормативно-правове забезпечення регулювання охорони навколишнього середовища відбувається в розрізі використання окремих природних ресурсів, як земля, вода, ліси тощо (табл. 2).

Екологічна політика в Україні ґрунтується на досягненні екологічної безпеки, яка передбачає збалансованість розвитку виробництва та погіршення екологічного стану. Це, у свою чергу, досягається за рахунок встановлення нормативів щодо забруднення довкілля залежно від характеру виробничих процесів, а також обмеження через ліцензування використання природних ресурсів з метою забезпечення їх природного відтворення.

На державному рівні екологічна політика повинна визначати основні інструменти та важелі впливу на стан довкілля, які повинні бути як адміністративними, так і ринковими. Нині в Україні екологічний стан регулюється за допомогою стандартизації та екологічного нормування. Причому, якщо стандарти є чіткими та обов'язковими до виконання, то норми, що встановлюються в природоохоронній діяльності, визначають гранично допустимі межі, в яких повинно діяти підприємство, здійснюючи вплив на довкілля. Такі норми та нормативи покликані сприяти підприємствам розвивати виробничі потужності, беручи до уваги нормативні значення певних коефіцієнтів по впливу на навколишнє середовище (наприклад, викиди в атмосферу, видобуток корисних копалин, утилізація відходів тощо).

На локальному рівні екологічна політика зводиться безпосередньо до екологічного менеджменту – визначення його цілей та основних завдань, розробка компаніями власних нормативів в екологічному менеджменті та підвищення ефективності виробництва з урахуванням екологічної складової.

З метою підвищення конкурентоспроможності підприємства повинні впроваджувати екологічний менеджмент, орієнтуючись не лише на власні норма-

тиви, а й на державні, міжнародні стандарти на міжнародному, національному та локальному рівнях.

Нині нормативно-правове регулювання екологічного менеджменту в Україні має включати такі основні складові: економіко-екологічне нормування, екологічний аудит, екологічний контролінг, екологічне ліцензування (рис. 2).

Економіко-екологічне нормування – це встановлення меж, в яких допускаються масштаби розвитку виробництва і зміни природних властивостей природного середовища [3]. Варто відзначити, що в Україні ця складова характеризується значною кількістю нормативних підзаконних актів, які або мають декларативний характер, або кардинально відрізняються між собою, а іноді і суперечать один одному. Відповідно до чинного законодавства, екологічні нормативи включають нормативи екологічної безпеки та гранично допустимі викиди та скиди у навколишнє природне середовище. Екологічні нормативи розробляються і вводяться в дію Міністерством екології і природних ресурсів України.

Необхідність проведення екологічного аудиту пов'язана з нестачею достовірної інформації стосовно негативного впливу суб'єктів господарювання на навколишнє природне середовище. Відповідно до Закону «Про екологічний аудит», екологічний аудит – це документально оформлений системний незалежний процес оцінювання об'єкта екологічного аудиту, що включає збирання і об'єктивне оцінювання доказів для встановлення відповідності визначених видів діяльності, заходів, умов, системи екологічного управління та інформації з цих питань вимогам законодавства України про охорону навколишнього природного середовища та іншим критеріям екологічного аудиту [5].

Екологічний аудит в Україні проводиться з метою забезпечення додержання законодавства про охорону навколишнього природного середовища в процесі господарської та іншої діяльності.

Основними завданнями екологічного аудиту є:

- збір достовірної інформації про екологічні аспекти виробничої діяльності об'єкта екологічного аудиту та формування на її основі висновку екологічного аудиту;
- встановлення відповідності об'єктів екологічного аудиту вимогам законодавства про охорону навколишнього природного середовища та іншим критеріям екологічного аудиту;
- оцінка впливу діяльності об'єкта екологічного аудиту на стан навколишнього природного середовища;
- оцінка ефективності, повноти й обґрунтованості заходів, що вживаються для охорони навколишнього природного середовища на об'єкті екологічного аудиту [5].

Екологічний контролінг – інформаційно-аналітичний інструмент екоменеджменту, що є системою екологічного планування, обліку, контролю, аналізу та аудиту, реалізація яких сприяє обґрунтуванню альтернативних підходів під час здійснення оперативного й стратегічного управління підприємством, спрямованих на підвищення еколого-економічної ефективності [2].

Екологічне ліцензування встановлює екологічні вимоги й обмеження у вигляді спеціального дозволу на ведення конкретної господарської або іншої діяльності природокористувачів на відповідній території (об'єкті). В Україні екологічне ліцензування передбачає видачу дозволу (ліцензії) на здійснення певного виду екологічної діяльності. Проте зарубіжний

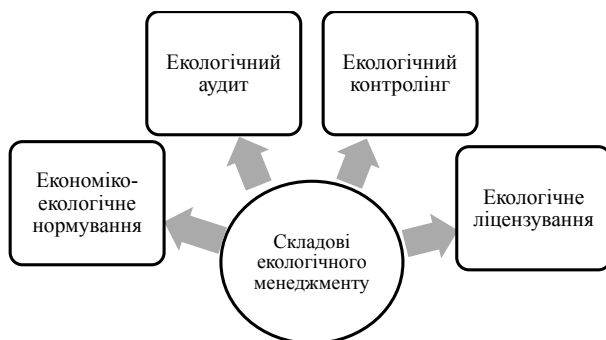

Рис. 2. Основні складові нормативно-правового регулювання екологічного менеджменту в Україні

Джерело: розроблено автором

досвід свідчить, що більшість країн використовують інший спосіб ліцензування екологічної діяльності – вони надають ліцензію не на певний вид діяльності, а на визначений екологічний об'єкт, а також його експлуатація визначеним колом господарюючих суб'єктів (Німеччина, Данія).

Ефективним елементом системи екологічного регулювання на локальному рівні, як свідчить зарубіжний досвід, є система квот на викиди шкідливих речовин, яка поширена в США, Німеччині, частково в Канаді. Цей метод регулювання джерел викидів на певній території з метою збереження або досягнення відповідного рівня якості навколишнього середовища отримав назву методу «ковпака». Суть його полягає в такому: місцеві органи влади, що встановлюють загальні норми шкідливих викидів не для одного, а для всіх підприємств разом, шляхом їхнього регулювання здійснюють контроль за екологічним станом території загалом [8].

Незважаючи на те, що ліцензування є елементом адміністративно-правового регулювання, воно виступає елементом економічного управління в тому випадку, коли ліцензії стають товаром, тобто можуть продаватися потенційним природокористувачам, наприклад, на аукціонах.

Одним із лідерів апробації нових ринкових інструментів екологічного менеджменту є Великобританія, де у 1990 р. уперше було прийнято «Екологічний Акт», на засадах якого у 1992 р. впроваджено Стандарт у галузі систем екологічного менеджменту BS 7750 (Specification for Environmental Management System), підготовлений і випущений Британським інститутом стандартизації відповідно до запиту Британської конфедерації промисловості [8]. За цим стандартом, ефективна система екологічного менеджменту передбачає: повну екологічну діагностику підприємства на предмет дотримання існуючих екологічних нормативів і відхилень від нормативних значень; формулювання цілей, завдань екологічної політики та розробка структури екологічного менеджменту; оцінювання впливу підприємства на навколишнє природне середовище; визначення вузьких місць у виробничому процесі для усунення негативного екологічного впливу; контроль за впровадженням заходів

екологічного менеджменту з метою досягнення найкращого результату з точки зору оптимізації витрат та нейтралізації шкоди, завданої підприємством довкіллю.

Висновки. Нормативно-правова база екологічного менеджменту достатньо широка і охоплює міжнародний, національний і локальний рівні. Проте в діючому законодавстві України є багато невідповідностей та декларативних положень, які необхідно відповідно усунути та конкретизувати задля досягнення цілей екологічної політики держави. Крім того, розвиток екологічного менеджменту стримує нестача фінансових ресурсів. У таких умовах державне регулювання повинно окрім адміністративних методів, зокрема, таких як обов'язкова стандартизація, містити ринкові інструменти для стимулювання підприємств до впровадження екологічного менеджменту.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Дуднікова І.І. Становлення і розвиток екологічного менеджменту: теоретико-методологічний контекст // Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії. – 2014. – № 58. – С. 259-268.
2. Кірсанова Т.О. Екологічний контролінг в системі управління підприємством : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.08.01 / Т.О. Кірсанова ; Сум. держ. ун-т. – Суми, 2004. – 20 с.
3. Кожушко Л.Ф., Скрипчук П.М. Екологічний менеджмент : підручник / Л.Ф. Кожушко, П.М. Скрипчук. – К. : ВЦ «Академія», 2007. – 432 с.
4. Купалова Г.І., Ульянова Д.К. Формування ефективної системи екологічного менеджменту та аудиту // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – 2011. – № 1(11). – С. 48-53.
5. Про екологічний аудит : Закон України від 24.06.2004 № 1862-IV // ВВР України. – 2004 – № 45. – 500 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1862-15>.
6. Про охорону навколишнього природного середовища : Закон України від 26.06.91 № 1268-XII // ВВР України – 1991 – № 41 – 547 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>.
7. Системи екологічного управління. Вимоги та настанови щодо застосування ДСТУ ISO 14001:2006 (ISO 14001:2004, IDT) [Текст]. – Введ. 2006-05-15. – К. : Держспоживстандарт УКРАЇНИ, 2006. – 17 с.
8. Федулова Л.І. Менеджмент організацій : підручник / Л.І. Федулова. – К. : Либідь, 2003. – 448 с.